

ЗА НОВО ИСТОРИЧЕСКО СЪЗНАНИЕ НА БЪЛГАРСКОТО СТУДЕНТСТВО

Стоян Танев

Самосъзнанието на българското общество се постига в най-голяма степен чрез развитие и изучаване на всички социални науки. В системата на тези науки фундаменталното положение и преобладаващото значение принадлежат на историята, защото всяко знание за обществото по своята природа е исторично. Всяко общество осъзнава себе си само тогава, когато опознава своето собствено минало и мястото си в общия процес на развитието на човечеството. Като се вглежда в неговото настояще и го анализира върху основата на историческия опит, хуманитарното научно познание създава и утвърждава в общественото съзнание представата за взаимната обусловеност на обективните явления, процеси и събития и дейността на субективните фактори във времето. Следствие на това важно обстоятелство съвременността също се включва в цялостната историческа перспектива. Неслучайно авторитетният френски историк Марк Блок пише, че неразбирането на настоящето се поражда съдбовно от непознаването на миналото. Несъобразяването с поуците от историческото минало пречи на социалното действие в настоящето и замъглява погледа в бъдещето. Всяко ново поколение на България и особено всеки следващ държавно-политически елит на отечеството би трябвало да имат предвид, че всички измерения на времето – минало, настояще и бъдеще, са свързани и поради това за оптималното разбиране на настоящето и за прогнозиране на бъдещето се налага изучаване на миналото. Невъзможно е да се опознае българската съвременност в цялата ѝ сложност и противоречивост на съставляващите я структурни елементи без проникване в нейните исторически корени¹.

Неразделна и най-важна част на общественото съзнание е историческото съзнание като напластяване на социална памет и

съвкупност от представи, присъщи на обществото, на неговите социални групи и на отделните личностни субекти. Всяка национална общност и социална категория, както и всеки цивилизован човешки индивид, притежават определени исторически представи за своя произход, за по-значимите събития и за най-бележитите личности в отминалото историческо време, които в своята цялост изпълват съдържанието на материалния и духовния живот на народа. Няма и не може да има извънисторическа истина, тъй като не съществуват абстрактни обществени отношения. Всяко обществено състояние има определени пространствено-времеви характеристики и е продукт на конкретните исторически условия. Затова без историческата наука е незъможно познанието на съществените му страни и за водещите тенденции в неговото развитие. Следователно е необходимо задължителното съблюдаване на историзма в анализа на явленията в българския обществен живот, още повече че всяка закономерност в развитието на обществото може да бъде разбрана само в светлината на историята. Тази необходимост се предопределя и от обстоятелството, че всички природни, обществени и духовни явления имат своя история².

Българската историческа наука изпълнява важни познавателни, социални, светогледни, възпитателни и идеологически функции, но най-важната ѝ функция е формирането на историческо съзнание. Научна представа за историческото минало на света и на нашите земи от античността до днес се създава в училище. Преподаването на историческото познание на студентските генерации, които са социално и политически най-активната част от интелектуалния потенциал на нацията, ще сътвори и тяхното историческо съзнание като неотменна съставка и специфична форма на общественото съзнание и на национално-патриотичното възпитание³. Необходимо условие за самопознанието на българския народ и на неговото младо поколение, за облагородяване на тяхната душевност е напластяваната през вековете историческа памет. В нея са заложили хуманистичните идеали за по-добро бъдеще, за един по-справедлив и демократичен свят.

Интересът към историческото познание винаги отразява потребността на хората да проникват в смисъла на отминалото битие и в духовното извисяване на човека. Той нараства особено много, когато се извършват драматични промени в общественото

развитие. А те от своя страна изискват в още по-голяма степен критично вглеждане в новата и най-новата история на българския народ и обективна оценка на досега изминатия от него път.

Студентите и студентките в България винаги са съпричастни към историческото минало на своя народ. Тяхното отношение към някогашните явления, събития и личности се обуславя преди всичко от иконимическите интереси и идейно-политическите позиции на класата или на социалната прослойка, към която принадлежат, а в някои случаи и от субективните им възгледи, пристрастия и предпочитания. Активното участие на академичната младеж в общественно-политическия живот и в гражданските усилия за социалния прогрес на нацията предполага и нейното реално присъствие в историческия процес, в създаването на родната история⁴. Тъкмо това обстоятелство обяснява повишения интерес на българското студентство към историческото познание.

През втората половина на ХХ век, повече от 35 години, историческото съзнание на студентството в нашата страна се формира чрез изучаване на един от дяловете на новата и най-новата българска история, какъвто е историята на работническото, синдикалното, социалистическото и комунистическото движение в България. По-широкото интерпретиране на предмета на една част от социалната история и на историко-партийната наука позволява на способните и талантиливи преподаватели да правят достойние на студентите и другите непреходни исторически стойности на българския политически и социален живот. В научноизследователския и в учебния процес по история на Българската комунистическа партия в посочения период обаче преобладава изясняването на организационни, политически и идеологически проблеми на собственото ѝ развитие, т. е. допуска се едностранично тълкуване на нейния предмет като историческа, обществена и теоретична наука. Невинаги и не от всички преподаватели партийната история се свързва със състоянието на социалните общности във работническата класа, с извършващите се в страната конкретни социални, политически и духовно-културни процеси, с развитието на демократичните обществени организации и движения, с цялостното състояние на българското общество. Съвкупността от тези социално-политически явления и динамични процеси не се

показва като среда, в която работническото движение и партията се развиват и с която постоянно си взаимодействат.

Освен това тоталитарната практика въвежда, утвърждава и постоянно преповтаря нормата на своята интерпретация на националната ни история, като я редуцира чрез образователни, институционални, медийни и силови канали и свежда същата до реално отсъствие на алтернативни погледи към нея. Българското минало започва да си набавя реалност предимно от историята на партията и всеки опит за навлизане на друг тип тълкувания бива санкциониран. Следователно паметта на един частен политически субект, на лявото революционно движение и по-конкретно на комунистическата партия бива представена за историческа памет на цялата нация⁵.

Същевременно в обстановката на идеологическа стагнация и политическа конюнктура, предизвикани и наложени от авторитарния режим, не е възможно да се преодолеят изцяло апологетическият и доктринерско-казионният стил на преподаване на съвременния период от историята на споменатата управляваща партия и на българското общество.

По-нататъшното повишаване на историческата култура на българските студенти и студентки повелява занапред те да изучават **нефакултативно** социално-политическа и духовно-културна история на българския народ в ново и най-ново време. Преподаването и творческото осмисляне на тази наука вместо теснопартийната история с нормален хорариум и полагане на изпит би трябвало да бъдат съобразени с историческите и сегашните реалности в нашата политическа и социална практика. Обективният процес на възраждане и развитие на икономическия, политическия, духовния и идеологическия плурализъм в посттоталитарна България, съпроводен с дейността на демократичните граждански структури на нашето общество, е продължение както на националната позитивна историческа традиция през следосвобожденската буржоазна епоха, така и на първоначалните прояви на относителна демократизация в условията на отечественофронтовската власт. Студентите ще получат по-задълбочено и цялостно знание за всички обществени класи, социални групи, етнически общности и политически партии и движения в нашата страна, за духовно-културния

облик на България, за драматичната съдба на българската буржоазна и авторитарно-тоталитарна държава.

Изучаването на българската история след Освобождението от нашите и от чуждестранните студенти във висшите училища и в колежите ще им даде възможност да преценят обективно положителните и отрицателните характеристики на буржоазната демокрация, на аграризма и на социалреформизма в България, да проникнат в същността и спецификата на българския опозиционен фашизъм, да получат научна информация за българската монархия. Дейността на различните политически сили ще се изяснява в концептуален (проблемно-теоретичен) и хронологичен план, като се интерпретира в контекста на социалната и духовно-културната история на българския народ. В предмета на тази наука и на нейното изучаване се включва развитието на социално-класовите процеси, характерът и особеностите на демократичните и националноосвободителните движения на българите, възникването и проявите на българската обществено-политическа, духовно-културна и идеологическа мисъл⁶.

Изучавайки историята на България в края на XIX век и през XX век, студентството ще обогати своите знания за същността и спецификата на процеса на формиране на социалната и политическата система на буржоазната демокрация. В условията на интензивните изменения в стратификацията на социалното познание ускорено се развива гражданско-историческата ни наука. Най-много са публикациите в областта на политическата история на България⁷. Налице са документални сборници, справочни издания и монографични изследвания за възникването и дейността на буржоазни и дребнобуржоазни партии⁸. Несъмнено у студентите има познавателен интерес към прогресивните и консервативните моменти в идеологията, политиката и практическата дейност на тези партии. При преподаване на тяхната история би трябвало да се акцентира на демократичните традиции и тенденции в развитието на БЗНС и БРСДП (о) и на сътрудничеството им с БРП в общата им съпротива срещу авторитарния режим. Не бива да се подценяват заслугите и на българската буржоазна опозиция за политическото дискредитиране на този режим⁹.

Специално внимание заслужава историята на БЗНС като политическа организация на селяните в нашата страна и със силно

влияние сред тях. Досега неговата дейност като опозиционна и управляваща партия в условията на капитализма и на държавния социализъм е подценявана в лекционните курсове на някои преподаватели. Необходимо е социалните и националните добродетели на БЗНС да станат достояние на студентите и студентките, защото обновен и единен той може да допринесе за възраждането на българското село.

Почти изцяло е разработена с монографични изследвания и историята на реформистката социалдемократическа партия в България. Това позволява на преподавателите историци във висшите училища и в колежите да анализират обективно нейните теоретически и политически принципи, да разкрият пред студентството значението на непреходните ѝ общодемократични хуманни ценности. Практическата дейност на тази партия би могла да се откроява особено върху фона на авторитарния и монархически режим и на тоталитарната комунистическа власт, в контекста на съвременния български политически плурализъм и на необходимия за нашето общество гражданско-национален демократизъм.

Много съществена съставка на предмета на обучението на всички студенти по новата и съвременната история на България е научнообоснованото интерпретиране в лекциите и в семинарните занятия на българския национален въпрос. В учебната програма може да се предвиди пестеливото разглеждане в ретроспективен план на генезиса и развитието на българската нация, на борбите на народа ни за освобождение от османско владичество. Повече място би могло да се отдели за изясняването на българския национален въпрос след Освобождението, на отношението на обществените класи и на политическите партии и на техните водачи към начина на неговото разрешаване. Когато се прави конкретен анализ на отношението на партиите и на лидерите им към българското националнообединително движение, би трябвало да се изтъкват както национално-етническите и национално-демократичните елементи в техния патриотизъм, така и съзнателните или стихийните, трайните или епизодичните прояви на национален нихилизъм.

Необходимо е да се отстоява съвременната научна позиция по националната политика на България, чиято същност изисква утвърждаване и популяризиране сред студентството на правилни

възгледи по въпроса за борбата на българския народ за национално самосъхранение, освобождение и обединение. Необходимо е също категоричното отричане на допусканията до неотдавна или понастоящем от лидери на политически партии, от държавни дейци или от някои преподаватели прояви на ограниченост, сектантство, догматизъм, доктринерство и nihilизъм относно характера и спецификата на българските национални и етнически проблеми.

На студентите би трябвало да се обясни с научни аргументи, че в своя дълъг исторически път България се формира като еднонационална държава. През вековете на османското господство е извършена с насилие и други начини изслямизация на значителни слоеве от българския етнос, някои от които загубват само вярата си, а други майчиния език и своя родов корен. Това тюркоезично население както в миналото, така и в съвременната обществено-политическа ситуация е неделима част от българската нация. Поради авантюристичната политика и националните катастрофи в миналото и авторитарните амбиции на Тодор Живков да приобщи българските мюсюлмани към нашата нация с нецивилизовани средства българският народ е особено чувствителен към своята национална съдба. За съжаление няколко десетилетия на българските историци не е позволено да изследват проблемите на българското националноосвободително и народообединително движение. Поради тази причина в обществените среди и в политическите сили се напластява национален nihilизъм, който засяга историческото съзнание на поколенията, включително и на българското студентство. Никак не е чудно, че мнозина български граждани днес трудно се ориентират в същността на понятията шовинизъм, национализъм и патриотизъм¹⁰.

Преподаването на новата и най-новата българска история в университетите, в други висши училища и в коледжите е наложително и поради още едно важно съображение. Досегашното подценяване на историята на демократичните партии, организации и движения в учебния процес неизбежно деформира историческото съзнание на българските студенти и студентки, обеднява тяхната историческа култура и социалната им памет. Цялостното написване на многотомната история на България, на историята на политическите партии, на историята на обществените класи, социалните групи и движения, ще направи възможно да се достигне

още по-близко до обективната историческа истина за тях и да се обогати историческото знание на студентството.

Научната истина за капиталистическа България и за съвременното развитие на нашето Отечество ще възтържествува чрез окончателното премахване на култа към секретността спрямо архивните документи и чрез техния дълбок теоретичен анализ в новите изследвания. Много бележити личности, станали жертва на идеологическата конюнктура и политическите страсти, ще заемат достойно място в националната ни история. Преценката за определени личности от новата и най-новата ни история и издигането им до статута на изтъкнати държавници и политици, на духовни водачи и национални герои би следвало да става от партийно неутрална гледна точка и най-вече въз основа на техния принос в укрепването и възходящото развитие на българската държава и нацията, в нарастването както на икономическата мощ, демографските ресурси и социалния стабилитет на България, така и на нейния международен авторитет, в утвърждаването на демократичните принципи и хуманистичните идеали в политическия и обществен живот на страната¹¹. Всичко това налага критическо преосмисляне на историческия опит на нашия народ в буржоазната и в държавносоциалистическата епоха, за да се попълнят знанията на българското студентство за социалната, политическата и духовно-културната история на България¹².

Противоречиво и некомпетентно въздействие върху историческото мислене на студентите и студентките продължават да оказват изпреварващият информационен бум на художествено-публицистичните, политико-есеистичните и мемоарните съчинения и крайно емоционалният подход в оценките на явления, процеси, събития, научни тези и методологически постановки¹³. Тъкмо този род литература, и особено общественно-политическите популярни издания, в повечето случаи тенденциозни, провокират студентската любознателност и я превръщат в неслучаен интерес към някогашното и съвременното историческо познание за България. При този постоянно нарастващ интерес и най-незначителното деформиране на истината би попречило на цялостната реализация на прогресивните и демократичните традиции на нашия народ като един от източниците на съвременните духовни и морални ценности за младото поколение. Същевременно този интерес на студентите

засилва тяхната социално-критична активност и те поставят на преподавателя колкото трудни, толкова и неудобни въпроси по недостатъчно проучени и деликатни моменти на българската история. Следователно от университетския преподавател историк се изисква да проявява и занапред професионална компетентност, солидна историческа и обща култура, оригинално евристично мислене, съответстващо на неочаквано възникнали проблеми, а понякога и на екстремални ситуации в учебната зала.

В съвременната политическа теория и практика са признава, че цивилизованите промени в българското общество ще стават с участието на левите и левоцентристките партии и на всички действително демократично-патриотични сили в този постоянно развиващ се досега и в бъдеще трансформационен процес. В буржоазна България има много политически партии и партийни коалиции, но българската левица по силата на обективни и субективни обстоятелства изразява и защитава в най-голяма степен интересите на мнозинството от социалните низини и средните слоеве в нашата страна. Тя и особено БРП водят последователна борба срещу недостатъците на политическата демокрация в буржоазното общество, а по-късно и против репресивната политика на авторитарния царски режим. Поради това, а също и поради благоприятните за нея международни външни фактори след Втората световна война, БРП става водеща управляваща партия в българското общество. При разкриване на нейната дейност като главен властово-управленски субект в нашето общество през тоталитарните десетилетия от втората половина на XX век би следвало да се изтъква цялата истина както за моралната деградация на привилегированата партийна номенклатура, така и за многото по думите на британския историк Ричард Крамптън човечни комунисти, на които са възлагани незначителни партийни постове, използвани от тях “по-скоро да бранят, отколкото да преследват и потискат” своите съмишленици и безпартийни граждани¹⁴. В духа на тази авторитетна и точна констатация на чуждестранния учен българист заслужават уважение и възхищение и онези представители на българската научна, художествено-творческа и военна интелигенция, които като организирани членове на БКП се противопоставят на личната власт на Тодор Живков¹⁵. Тези няколко хиляди репресирани вътрешнопартийни дисиденти

жертват своята професионална кариера и човешкото си спокойствие в името на хуманистични пориви, социални правдини и демократически принципи. Затова при всички случаи при изтъкване на обективната истина са недопустими както примитивно нихилистичното отношение към постигнатото в българското минало и в съвременното ни развитие като материално-технически, социално-икономически, политически, научно-образователни, нравствено-етични и духовно-културни реалности с позитивен и негативен знак, така и еуфоричната идеализация или тоталното отричане на това минало.

След политическата промяна на 10 ноември 1989 г. идеята за преподаване на социално-политическа история на България в ново и най-ново време се посреща с интерес и одобрение от много студенти и студентки, включително и от онези, които членуват в независимите студентски дружества. В началото на 90-те години на XX век само в УНСС, София, 600 студенти подкрепят тази идея със свои подписи. Тя има положителен отзвук сред студентството и в други висши училища. Няма съмнение, че възприемането и преосмислянето на прогресивните социално-класови, политически, национални и общодемократични хуманни ценности на българската историческа традиция от студентството ще импулсира неговото цивилизовано гражданско поведение, ще допринесе за формирането на политическата и социалната му етика и култура с оглед потребностите на сегашното и бъдещото развитие на България.

Изучаването на българската нова и най-нова социално-политическа и духовно-културна история в нашите висши училища (университети, академии, институти и колежи) е съобразено както с националната ни традиция в образователния процес, така и със световния опит в обучението на студентите. През учебната 1939/1940 г. в Държавното висше училище за финансови и административни науки (в бившия Свободен университет – София) на студентите от административния отдел се преподава политическа история на Европа и на България¹⁶. В Юридическия факултет на Софийския университет “Св. Климент Охридски” през учебната 1943–1944 г. студентите изучават българска стопанска история, политическа и дипломатическа история, обща (сравнителна) стопанска история на културните народи и обща социология¹⁷.

Във всички реномирани световни университети се преподава и изучава задължителен набор от социално-хуманитарни науки и свободен факултативен избор на поредица от спецкурсове по тези науки. Във висшите учебни заведения на САЩ относителният дял на споменатите науки като учебни дисциплини във факултетите с естествени и технически специалности в много университети съставлява от 20 до 30 на сто от учебното време, а в отделни университети и до 33%. Във висшите училища с инженерно-технически профил часовете за обществения и хуманитарния цикъл на образователния процес съставляват 12,5 на сто от учебното време. Сред задължителните за изучаване от студентите в САЩ лекционни курсове най-разпространени от историческия цикъл на социалното познание са: История на демокрацията в САЩ, т.е. история на Демократическата партия и на Републиканската партия, История на цивилизацията и История на западната цивилизация, т.е. на западните институции и социалните идеи. В общозадължителната програма за обучение на студентите и студентките от Джорджтаунския университет (САЩ) е включено изучаването на двусеместриален лекционен курс "Европейската цивилизация" (от средновековието до нашето съвремие), който студентите избират задължително с още един учебен курс и от другите преподавани обществени науки: наука за държавата, икономика, философия, психология или социология, теология. Независимо дали студентите стават математици, химици, физици, инженери, архитекти, лекари, учители и т. н. през първите две години на своето следване те изучават задължително учебни предмети от историческия, философския, икономическия и политическия цикъл на научното познание¹⁸.

Във Великобритания през 1995 г. има 102 университета, институти и висши колежи. Съвременната политическа история се изучава от студентите в Лондонския университет. Социална история се преподава и изучава в 25 университета и в много политехнически институти и колежи. Лекционни курсове по световна история се изнасят в повече от 40 университета, 25 политехнически института и 30 колежа. Обучение на студенти по нова и най-нова история се осъществява в 48 университета и 25 политехнически института и колежи. През последните 15–20 години преподаването и изучаването на история заема значително място в учебните планове и изследователски програми на политехническите институти и

технологичните колежи в Портсмут, Уулвърхемптън, Ливерпул, Манчестер, Плимут, Бристол, Бирмингам, Пенсли и в много други градове на Великобритания¹⁹.

В Япония към 1980 г. функционираат 446 висши училища с обучаващи се в тях 1 835 300 студенти. В хуманитарните факултети и специалности на японските университети, особено в правните факултети (Osaka University – Faculty of Law; Chiba University – Department of Law and Politics; Kyoto University – Faculty of Law; Aichi Sakuin University) се изучава политическа история. В други японски университети се акцентира на политическата история на Япония, като се преподава също и обща политическа история или политическа история на Европа и на Китай (Aichi University – Daigaku, Asia University)²⁰.

От началото на 90-те години на XX век в руските висши учебни заведения студентите изучават Политическа история на XX век, Философия, Политическа икономия и Проблеми на съвременния социализъм. Освен тези социални науки с оглед интересите на студентите в различни висши училища и техният специфичен профил се въвеждат лекционни курсове по Политология, Социология, Естетика, Етика, История и Теория на религията и на атеизма и др.²¹

През втората половина на 90-те години на XX век в руското висше образование се утвърждават нови тенденции и реалности. В учебно-възпитателния процес по история се акцентира на формирането на качествено ново национално-патриотично историческо съзнание у съвременното студентско поколение. Студентите от специалността история в университетите и във висшите педагогически училища изучават тритомната история на Русия “История России с древнейших времен до конца XX века” (М., 1996 г.). За студентите от педагогическите университети, институти и колежи е отпечатан курс лекции под наслов “Отечественная история” (М., 1997 г.). За студентите от неисторическите факултети на руските висши училища е подготвено учебно пособие от В. Согрин “Политическая история современной России” (М., 1994 г.) и друга учебна литература²².

Използването на този ценен международен опит в преподаването на историко-хуманитарното познание, съобразен с особеностите на нашето национално-историческо и съвременно развитие, е необходимо и полезно за студентството в българските универ-

ситети и в други висши училища. В рамките на тяхната автономия и самоуправлението на факултетите би следвало да се запазят и утвърдят нормативно чрез учебните планове както общественият престиж на цялото социално познание и **особено на историческото познание**, така и професионалният статус на преподавателите обществоведи. По такъв начин ще бъдат осигурени нормални условия за изследване, преподаване и изучаване на новата и най-новата история на България. А това означава създаване на реални възможности за формиране на научнообосновано историческо съзнание, на чувство за национално достойнство и на граждански добродетели у бъдещите български специалисти с висше образование.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Ракитов, А. И.** Историческое познание. М., 1982, с. 9–13, 75–84, 276; **Гобозов, И. А.** Смысл и направленность исторического процесса. М., 1987, с. 60–61, 199; **Стоянов, Ж.** История и общество. Функции на историческата наука. С., 1987, с. 120–122, 128, 145–154; Увод в историческото познание. С., 1996, с. 145–159; **Могиляницкий, Б. Г.** Введение в методологию истории. М., 1989, с. 109, 144–145; **Шопов, Й.** Обучението по история в прехода от тоталитаризма към демокрацията. – История и обществознание, 1990, № 2, с. 48, 52; **Улински, Т.** Политическият и историческият компонент на общественото съзнание. – В: Формиране и функциониране на историческото съзнание. Част I, Варна, 1990, с. 20–25; **Иванов, Зд.** Презентизмът в историческото познание: същност, основания, възможности. – В: Трудове на Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”, Исторически факултет, кн. 1, Философия, Т. I, Велико Търново, 1993, с. 94–98; **Димитров, Ил.** “... История има и става народ...” – История, 1994, 4–5, с. 80; **Ясперс, К.** Смысл и назначение истории. М., 1994, с. 275–276; **Блок, М.** Апология на историята, или занаятът на историка. С., 1997, с. 32, 34; **Гуревич, А. Я.** Двоякая ответственность историка. – Новая и новейшая история, 1997, № 5, с. 73–74.

² **Бояджиев, Г.** Към проблемата за историческото съзнание и някои негови функции. – В: Методологически и историографски проблеми на историческата наука. Т. II, С., 1978, с. 20–23; **Стоянов, Ж.** История и общество..., с. 154–156, 161, 163–165; **Ракитов, А. И.** Цит. съч., с. 52–53, 60–63; **Гобозов, И. А.** Цит. съч., с. 40–41; **Могиляницкий, Б. Г.** Цит. съч., с. 109–110, 145; **Подкорытов, Г. А.** Историзм как метод научного познания. Л., 1967, с. 5, 70–72, 106–107, 109, 183–184, 187; **Дербов, Л. А.** Введение в

изучение истории. М., 1981, с. 29–37, 56; **Антипов, Г. А.** Историческое прошлое и пути его познания. Новосибирск, 1987, с. 150–153, 173; **Журавлев, Г. Т., Меркушин, В. И., Ю. К. Фомичев.** Историческое сознание: опыт социологического исследования. – Вопросы истории, 1989, № 6, с. 120; **Шопов, Й.** Дидактически проблеми на историята. С., 1991, с. 168–177; **Бонева, В.** Историческото съзнание – проблеми на теорията. – В: Промените в историческото съзнание на съвременните поколения. Варна, 1993, с. 40–41; **Александров, П.** Афективните филтри на индивидуалното историческо съзнание. – История, 1993, № 5, с. 2–9; **Будинов, Св.** Дидактически проблеми на историята. – История, 1994, № 3, с. 26, 33; Въпросът за историческите представи в съдържанието на историческото и общественото съзнание. – История, 1998, № 4–5, с. 8–9, 12; **Тодоров, Ю.** Измерването на историческото съзнание като основен проблем в дидактиката на историята. – История, 1996, № 1, с. 17–19, 24; Историческото съзнание на младежта – историко-дидактическа концепция за емпирично изследване. – История, 1998, № 4–5, с. 19; **Хвостова, К. В.** История: проблеми познания. – Вопросы философии, 1997, № 4, с. 61, 66.

³ **Бояджиев, Г.** Цит. съч., с. 20; **Антипов, Г. А.** Цит. съч., с. 150.

⁴ ЦДИА, ф. 3, оп. 1, а.е. 134, л. 1–41; ф. 105, оп. 1, а.е. 234, л. 8,9; ф. 173, оп. 4, а.е. 1280, л. 5; ф. 176, оп. 1, а.е. 2799, л. 7,8,22,51–57,63; а.е. 2800, л. 11, 18, 56–58, 73, 83, 100, 155, 270; ф. 370, оп. 2, а.е. 130, л. 4, 6, 7; а.е. 713, л. 3; ф. 978, оп. 1, а.е. 4, л. 21; СГОДА, ф. 3к, оп. 6, а.е. 341, л. 49; ф. 994, оп. 2, а.е. 20, л. 13; а.е. 57, л. 96, 127–132, 152–160, 171–201, 238; а.е. 182, л. 39; ф. 1790, оп. 4, а.е. 8, л. 3; ОДА – Велико Търново, ф. 663, оп. 2, а.е. 18, л. 2; а.е. 253, л. 4,8; ф. 815, оп. 1, а.е. 13, л. 1, 2; Архив на МВР, ОБ–6552, Т. I, л. 44, 47, 174, 180; ОБ. 5933 М, л. 2.

За изострената демократична, социална, политическа и национална чувствителност на българското студентство по-подробно вж. **Арнаудов, М.** История на Софийския университет, С., 1939, с. 225; **Радонов, Зл.** Революционно-демократичните борби на българските студенти. – Исторически преглед, 1970, № 4, с. 48–57; **Мигев, Вл.** Опити на реакционните сили в България за овладяване на студентското движение (1936 – 1939 г.). – Исторически преглед, 1981, № 1, с. 22–23; **Иванов, П.** Студентската младеж в антифашистката борба. С., 1985; **Тодорова, Цв.** Българската студентска младеж в демократичните и антифашистките борби (1918 – 1944 г.), С., 1988, с. 20–32, 50–51, 69–70, 79–100, 105–120, 123; История на Софийския университет “Климент Охридски”, С., 1988, с. 163–171, 193–234; **Танчев, Ив.** Организации и обществено-политически изяви на българските студенти в чужбина (1878 – 1885 г.). – Исторически преглед, 1999, № 5–6, с. 21–41.

⁵ **Генова, Я.** Националната памет на социализма. Наблюдения върху празничното честване на 24 май и 2 юни в периода 1944 – 1969. –

Социологически проблеми, 1998, кн. 3–4, с. 40, 41; **Мутафчиева, В.** И Клио е муза. – Български месечник, 1999, бр. 11, с. 9.

⁶ **Исусов, М.** Историческата наука и нашата съвременност. – Исторически преглед, 1991, № 1, с. 6, 9, 10. За състоянието на историческата наука, за нейните социално-познавателни и идеологически функции чрез учебния процес по история по време на авторитарно-тоталитарния режим в България и в други бивши социалистически държави по-подробно вж. **Косев, К.** Тоталитарният режим и обучението по история. – Исторически преглед, 1998, № 3–4, с. 186–191; **Зимулина Л. А., Лапшина, И. К., Левокина, Л. П.** проблеми преподавания новой и новейшей истории в вузах. – Новая и новейшая история, 1998, № 5, с. 60, 62–63; **Попнеделев, Т.** Мястото на историка в съвременното общество. – В: История и митове, С., 1999, с. 179–182; **Мутафчиева, В.** “И Клио е муза”, – Литературен форум, бр. 7, 23. II – I. III. 1999.

⁷ **Петрова, Д.** Българският земеделски народен съюз и народният фронт (1934 – 1939 г.). С., 1967; БЗНС в края на буржоазното господство в България (1939 – 1944.). С., 1970; БЗНС през периода на икономическата криза 1929 – 1934, С., 1979; Българският земеделски народен съюз в антифашистката борба (1939 – 1944 г.), С., 1983; Самостоятелното управление на БЗНС (1920 – 1923 г.), С., 1988; **Георгиев, В.** Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България (1934 – 1939 г.), С., 1971; Народният сговор. 1921 – 1923. Към началната история на фашизма в България. С., 1989; **Огнянов, Л.** Борбата на БЗНС против Първата световна война. С., 1977; Българският земеделски народен съюз 1899 – 1912 г. С., 1990; Държавно-политическата система на България 1944 – 1948. С., 1993; **Исусов, М.** Политическите партии в България (1944 – 1948 г.). С., 1978; **Наумов, Г.** Работническата партия в България (1927 – 1938). С., 1980; **Остоич, П.** Българската работническа социалдемократическа партия. 9 септември 1944 – 11 август 1948 г. С., 1980; **Пинкас, Кл.** Реформистката социалдемократическа партия в България. Идеология, политика, организация. 1903 – 1917 г. С., 1981; **Радулов, Ст.** Управлението на БЗНС и българската буржоазия. С., 1981; **Стефанов, Хр.** Българската радикална партия (1906 – 1949 г.), С., 1984; **Зарчев, Й.** БЗНС и изграждането на социализма в България 1944 – 1962. С., 1984; **Николова, В.** Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов (1894 – 1899), С., 1986; **Саздов, Д.** Демократическата партия в България 1887 – 1908. С., 1987; **Василев, Л.** Политическо и организационно развитие на БЗНС (VI 1923 – IV 1925). С., 1988; **Стоянов, Ив.** Либералната партия в Княжество България 1879 – 1886. С., 1989; **Палангурски, М.** Либералната (Радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904 г.). Велико Търново, 1995; Държавно-политическа система на България (1879 – 1919 г.). Велико Търново,

1995; **Стоянов, В., В. Тепавичаров.** Политическата алтернатива. (9 юни 1923 – 4 януари 1926). С., 1992; **Минчев, М.** България отново на кръстопът (1942 – 1946). С., 1999 и др.

⁸ **Куманов, М.** Политически партии, организации и движения в България и техните лидери. 1879 – 1949 г. С., 1991; **Николова, В., Д. Саздов.** Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България (1879 – 1918 г.). (Съставители). С., 1992.

⁹ **Димитров, Ил.** Буржоазната опозиция в България 1939 – 1944 г. С., 1969.

¹⁰ Труд, бр. 13, 19 януари 1990; **Хаджийска, Н.** Етническият въпрос – от социалистическа пасторалност към преодоляване на ненавистта. – Философски алтернативи, 1995, № 4, с. 144; **Добринов, Д.** Размисли за българския национализъм. – Военноисторически сборник, 1993, кн. 2, с. 190–208; За националния nihilизъм на българина. – Военноисторически сборник, 1994, № 4, с. 153–164; **Митев, Тр.** Още веднъж по въпроса за националния nihilизъм на младите българи. – Военноисторически сборник, 1994, № 5, с. 222–226; **Йорданов, Н.** Разрухата. С., 1995, с. 60–65, 90–96; **Загоров, Ор.** Духът. С., 1995, с. 67–72. По-подробно вж. **Загоров, Ор., Н. Йорданов.** За да оцелеем. С., 1994; **Сахатчиев, Ж.** Второто потурчване на Якоруда 1990 – 1995 г. Пловдив, 1996.

¹¹ За персонификацията и деперсонификацията на историческия процес в България след Освобождението и в най-ново време вж. **Недев, Н.** Александър Стамболийски и заговорът. С., 1984; **Исусов, М.** За някои съвременни оценки на най-новата история на България. – История и обществознание, 1990, № 2, с. 15–16; Последната година на Трайчо Костов. С., 1990; **Popretov, N.** Nikola Petkov – nach erzwungener Vergessenheit erneut aktuell. – Südosteuropa, 39 (1990), № 6, S. 368–380; **Стоянов, В.** Оформянето на Никола Петков като политик. – Военноисторически сборник, 1992, № 6, с. 82–102; **Гунев, Г.** Към брега на свободата или за Никола Петков и неговото време. С., 1992; **Чипева, Т. А.** Д-р Константин Стоилов. С., 1992; **Матеев, Ен.** Държавникът Стефан Стамболов. Изследване. С., 1992; **Иванов, Д.** Стефан Стамболов – българската енергия. С., 1993; **Лалков, М.** Българската монархия – щрихи в бяло и черно. – В: Страници от българската история. Събития, размисли, личности. Т. II, С., 1993, с. 83–174; **Стателова, Е.** Иван Евстратиев Гешов или трънливият път на съзиданието. С., 1994; **Бел, Дж.** Александър Стамболийски и Българският земеделски народен съюз (1899–1923 г.). С., 1993; **Куманов, М.** Александър Малинов – познатият и непознатият. С., 1993; **Николова, В.** Драган Цанков: политик на две епохи. Стара Загора, 1994; **Пантев, Ан.** Стефан Стамболов в часа на България. С., 1995; **Пантев, Ан., Танкова, В., Стателова, Ел.** и др. Български държавници (1878–1918 г.) Книга първа. С., 1996; **Попов, Ж.** Бурният живот на Димитър Петов. С., 1998; Димитър

Петков за българската политика по македонския въпрос (1903 – 1907). – Македонски преглед, 1998, № 2, с. 57–80; **Будинов, Св.** Дидактическият прочит на някои акценти от националната ни история. – Минало, 1999, № 2, с. 91–92 и др.

¹² **Пантев, Ан.** Стефан Стамболов пред ученици и учители. – История, 1990, № 3, с. 12–20; **Даскалов, Р.** Между Изтока и Запада. Български културни дилеми. С., 1998, с. 80–82.

¹³ **Бакалов, Г.** Кризата в историческата наука и образованието по история. – История. Общество. Философия. 1991, № 1, с. 4–5; **Бояджиев, Г.** Историческото съзнание на българина пред нови изпитания. – В: Промените в историческото съзнание на съвременните поколения. Варна, 1993, с. 32–34; **Дроснева, Ел.** Що е история. – В: Промените в..., с. 47–48, 50, 54–55; **Богданова, Р.** Българският вариант на десталинизацията (1953 – 1956). – Исторически преглед, 1997, № 4, с. 25.

¹⁴ **Крамптън, Р.** Кратка история на България. С., 1994, с. 331. За нравствената деградация на висшата партийна номенклатура в условията на държавния социализъм по-подробно вж. **Игнатов, Ас.** Психология на комунизма. Студии за менталитета на господстващия слой в комунистическия свят. С., 1991, с. 132, 147–150; **Сепетлиев, Д.** Дестабилизация и разграждане на социалистическата обществена система. С., 1994, с. 132, 321; **Панайотов, П.** В изгнание. Мисли за България. Сливен, 1993, с. 62, 127; **Капарски, Ив.** Тоталитарният социализъм. С., 1994, с. 234–240; **Палешутски, К.** От илюзии към хаос. Благоевград, 1994, с. 10, 25, 33, 41, 46, 48; **Веселинова, В.** Четири скандални дела на Рени Цанова. С., 1997, с. 128–131; **Грибачев, Д.** Драмата на социализма през ХХ век. Анализ на причините и последиците от провала на социалистическите експерименти. Пловдив, 1997, с. 164, 175, 177, 181, 238–240; **Драгойчев, Ч.** Драгойчеви майка и син. С., 1998, с. 101–102, 107, 178–181; **Марков, Г.** Светът през ХХ век. С., 2000, с. 261–293, 267; **Стефанов, Ив.** Алтернативи на интелектуалното поведение. С., 2000, с. 65–69; **Георгиев, Пл.** Българската политическа култура. С., 2000, с. 263–265.

¹⁵ **Михайлов, Ст.** Живковизмът през призмата на една лична драма. С., 1993, с. 81–82; **Докторов, М.** В схватка с октопода. (“Вторият център” в борбата против живковистите, 1965 – 1968). С., 1993; **Фотев, Г.** Другият етнос. С., 1994, с. 138; **Георгиев, Пл.** Българската политическа култура. С., 2000, с. 260.

¹⁶ Днес, бр. 32, 18 май 1940.

¹⁷ Правна мисъл, 1973, кн. 5, с. 78.

¹⁸ **Тишков, В. А.** История и историци в САЩ. М., 1985, с. 31–32, 41–42; **Пивнева, Л. Н.** О преподавании общественных наук в высшей школе США. – Вестник Московского университета. Социально-политические исследования, 1900, № 6, с. 75; **Майер, Э.** (ДТУ – САЩ). Гуманитарные и

социальные науки в инженерном образовании. – Вестник высшей школы, 1990, № 12, с. 24; **Атанасов, И.** Интеллигенцията и обществените науки. – Съвременен показател, 1990, № 9, с. 25; **Грозев, К.** История № 75 или как се преподава история на САЩ в университета Фърмън – Южна Каролина. – История, 1992, № 2, с. 39; **Аниксеев, А. А.** Поиск новой системы исторического образования. – Новая и новейшая история, 1993, № 3, с. 213–215; **Калчева, Д.** Висшето историческо образование в САЩ. – История, 1995, № 3, с. 25; *Between national histories and Global history* (Tonnesson, S. et al (eds.)). – Helsingfors; FHS, 1997, p.27; **Супрунова, Л. Л., А. В. Иванова.** Дифференцированный подход к обучению в высшей школе США. – Педагогика (Москва), 1998, № 8, с. 109; Экономическая история зарубежных стран. Минск, 1998, с. 3–4; **Вульфсон, Б. Л.** Высшее образование на Западе на пороге XXI века: успехи и нерешенные проблемы. – Педагогика (Москва), 1999, № 2, с. 90–91.

¹⁹ **Зверева, Г. И.** Организация исторической науки в университетах Великобритании. – Новая и новейшая история, 1990, № 2, с. 225, 227–228, 234; **Green, M.** Transforming British higher education: A view from across the Atlantic. – Higher education Dordrecht, 1995, vol. 29, № 3, p. 225, 227.

²⁰ *Japanese Colleges and Universities, 1989. A Guide to institutions of higher education in Japan.* Tokyo, 1990, p. 8, 67, 117, 234, 241, 243, 286, 301; **Пыжиков, П.** Высшая школа и научные учреждения Японии. Вузы, государственные НИИ, научно-технические общества. Справочник. М., 1984, с. 7, 11–14; **Аниксеев, А. А.** Цит. статья, с. 214.

²¹ **Капто, А. С.** Историческая наука и формирование исторического сознания. – Вопросы истории КПСС, 1989, № 11, с. 29–30; **Горев, В. К.** перестойка преподавания общественных наук. – Вопросы истории КПСС, 1989, № 12, с. 145, 147–149; **Борисов, В. М.** Некоторые аспекты преподавания социально-политических дисциплин в педвузах России. – Новая и новейшая история, 1993, № 1, с. 207–208.

²² Отечественная история, 1998, № 3, с. 83, 119; № 5, с. 182; **Субето, А., Н. Селезнева, Л. Майборода, Ю. Кудрявцев.** К вопросу о доктрине российского образования. – Alma mater. Вестник высшей школы, 1998, № 7, с. 34–35; **Зубкова, Е. Ю., А. И. Куприянов.** Возвращение к “русской идее”: кризис идентичности и национальная история. – Отечественная история, 1999, № 5, с. 5, 25; **Рябкин, С.** Новейшая история России (1991 – 1997), Санкт-Петербург, 1997; История России. Советское общество (1917–1991), М., 1997; **Щетинов, Ю. А.** История России. XX век., М., 1999; **Ратьковский, И. С., М. В. Ходяков.** История Советской России. Санкт-Петербург, 1999; **Мунчаев, Ш. М., В. М. Устинов.** История России. М., 2000 и др. За учебната литература по история на Русия за руските университети и за други висши училища по история на Русия за руските университети и за други висши училища по-подробно виж рецензията на **Королев, А. А.** Маятник истории: от вариативного учебника к базовому? – Социально-гуманитарные знания, 1999, № 5, с. 284–296.